

Araştırma Makalesi

Türkiye’de Çin algısı, 1923-1971

Deniz Gürsoy ^{1,*}

¹ Goethe Institut, Ankara, Türkiye; Kapadokya Üniversitesi, Nevşehir, Türkiye.
ORCID: 0000-0001-6105-0640.

* İletişim: deniz.guersoy@goethe.de

Gönderim: 13.05.2021; Kabul: 28.06.2021. DOI: <http://dx.doi.org/10.38154/cjas.3>

Öz: Bu çalışma, Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulduğu 1923 ile Türkiye’nin Çin Halk Cumhuriyeti’ni tanıdığı 1971 yılları arasında Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi’nde yer alan belgeler çerçevesinde, Türkiye resmi otoriteleri nezdindeki Çin algısını tartışmayı amaçlamaktadır. Bu dönem, söz konusu algının tarihsel birikimle nasıl biçimlendiği, Osmanlı döneminden devralınan bilgi ve siyaset birikiminin bu algıya nasıl yansıdığı ve özellikle iki ülkede gerçekleşen toplumsal, siyasal ve iktisadi dönüşümlerin bu algı bağlamında nasıl bir rol oynadığının incelenmesi için verimli bir dönemdir. Öncelikle Osmanlı’nın geç 19. yüzyıldaki Çin algısı değerlendirilecek ve bu dönemden Cumhuriyete intikal eden sürekliliklerin izi sürülecektir. Ardından Çin Halk Cumhuriyeti’nin kurulduğu 1949 yılına kadar olan dönemde, Türkiye ile Çin arasındaki diplomatik ilişkiler çerçevesinde iki ülkenin birbirini nasıl algıladığı ele alınacaktır. Bu dönemde Çin entelijansiyası için Kemalist modernleşmenin örnek teşkil eden niteliği bağlamında gelişen ilişkiler önem arz etmektedir. Son olarak ise Çin Halk Cumhuriyeti’nin kuruluşundan, Türkiye tarafından tanınmasına kadar geçen süreçte Türkiye resmi otoritelerinin Çin bölgesini ve bu bölgedeki hükümetleri nasıl gördüğüne bakılacaktır. Bu vesileyle, Türk devletinin Çin algısında süreklilik arz eden bazı nitelikler ile Çin Müslümanları, Doğu Türkistan ve Çin’in Rusya ile ilişkiler bakımından taşıdığı önem gibi konular olduğu; bununla birlikte Türkiye’nin ilgili dönemde bütünlüklü ve tek bir Çin politikasına sahip olmadığı bulguları ortaya konacaktır. Ayrıca, Türk dış politikasının, ilgili dönemde tek modeli ve kaynağı Avrupa olan belirli bir modernleşmeci bakış çerçevesinde işlemesi ve bu işleyişin Çin algısına yansımaları değerlendirilecektir.

Anahtar kelimeler: Çin, Çin algısı, modernleşme, Türk dış politikası, Cumhuriyet Arşivi

The perception of China in Turkey, 1923-1971

Abstract: This study discusses the perception of China among Turkish authorities, within the framework of the documents in the Republican Archives, Turkish Presidency State Archives of the Republic of Turkey, between the years of 1923, when the Republic of Turkey was founded and 1971, when Turkey recognized the People's Republic of China. 1923-1971 is a productive period to examine how the perception in question was shaped by historical accumulation, how the knowledge and political accumulation inherited from the Ottoman period reflected on this perception, and how the social, political, and economic transformations that took place in the two countries played a role in this perception. First, the Ottoman perception of China in the late 19th century will be evaluated and the continuities that passed from this period to the Republic will be traced. Then, how the two countries perceived each other within the framework of diplomatic relations between Turkey and China in the period until 1949, when the People's Republic of China was established, will be discussed. During this period, the relations that developed in the context of the exemplary character of Kemalist modernization are important for the Chinese intelligentsia. Finally, it will be examined how Turkish official authorities view the Chinese region and the governments in the period between the establishment of the People's Republic of China and its recognition by Turkey. In this way, some continuous characteristics of Turkey's perception of China and continuous topics such as the importance of Chinese Muslims, East Turkestan, and China in terms of relations with Russia are explained. The findings reveal that Turkey did not have a single Chinese policy in this period. As the Turkish foreign policy of the period in question operates within the framework of a particular modernization perspective, the reflections of this process on the Chinese perception are evaluated.

Keywords: China, perception of China, modernization, Turkish foreign policy, Republican Archives of Turkey

Giriş

Bu çalışma, 1923-1971 tarihleri arasında Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi'nde yer alan belgeler çerçevesinde, Türkiye resmi otoriteleri nezdindeki Çin algısını tartışmayı amaçlamaktadır. Seçilen tarih aralığına dair Cumhuriyet Arşivi'nde, konu başlığında "Çin" kelimesinin geçtiği, Çin'e ve Çin ile ilişkilere dair 112 adet belge bulunmaktadır.¹ Bu dönem, söz konusu algının tarihsel birikimle nasıl biçimlendiği, Osmanlı döneminden devralınan bilgi ve siyaset birikiminin bu algıya nasıl yansdığı ve özellikle iki ülkede gerçekleşen toplumsal, siyasal ve iktisadi dönüşümlerin bu algı bağlamında nasıl bir rol oynadığının incelenmesi için verimli bir dönemdir.

Türkiye bakımından, Cumhuriyetin kuruluşu ile belirlenen dış politika hedefleri özellikle 1923-1950 yılları arasındaki dönemde kritik bir öneme sahiptir. Bu dönemde, Çin, Japonya ve Sovyetler Birliği arasındaki ilişkiler, gerilimler ve İkinci Japon-Çin Savaşı'nın şartlarını hazırlayan gelişmeler ağırlıklı bir yer tutmaktadır. Ayrıca Sovyetler Birliği ile Çin ilişkileri özelinde Moskova Büyükelçiliği'nden alınan raporlar, Çin'e dair önemli bilgiler içermektedir. Dahası, Çin'deki toplumsal hareketliliğin titizlikle takip edildiği, Çin'deki komünist hareketlere dair bilgi notlarında belirgin hale gelmektedir.

1950 yılı, Türkiye'de Demokrat Parti'nin iktidara gelmesi ile, her ne kadar tek parti döneminin temel dış politika ilkeleri genel anlamda takip edilse de, ABD ile uyumlu ve iki kutuplu dünya düzeninde ABD'nin başını çektiği anti-komünist kutup dahilinde politikaların geliştirildiği ve dolayısıyla anti-komünizmin güç kazanmaya başladığı bir dönemin başlangıç noktasını işaret etmektedir. 1949 yılında Çin Devrimi'nin gerçekleşmesi ile birlikte Çin Halk Cumhuriyeti'nin (ÇHC) kurulması sonucunda ortaya çıkan siyasal dönüşüm ise belgelerin içeriği kadar kullanılan dile de yansımaktadır. Bu tarihten itibaren ÇHC'den genel olarak "Komünist Çin", bir yerde ise "Kızıl Çin" olarak söz edilmekteyken (BCA 30.1.0.0.63.389.7); sonradan Tayvan'a yerleşen Milliyetçi Çin hükümetinden "Milliyetçi Çin" ya da "Çin" olarak bahsedilmektedir. Bu dönemde "Komünist Çin"e dair belgeler, Bakanlar Kurulu'nun ÇHC'de basılan "Peoples China" adlı derginin yasaklanmasına yönelik 8 Mart 1951 tarihli kararı

¹ Aynı tarih aralığı (1923-1971) için Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi'nde "Çin" anahtar kelimesine ilişkin 2660 adet belge bulunmakta olup söz konusu belgelerin yalnızca tarih ve bazı belgelerin başlık bilgilerine yer verilmektedir. Dolayısıyla bu çalışma için seçilen Cumhuriyet Arşivi belgelerine ek olarak destekleyici Türk Diplomatik Arşivi belgelerine erişim imkanı bulunamamıştır. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri internet sayfasına kayıt yapılarak Türk Diplomatik Arşivi'nde ilgili tarih aralığında bulunan belgelerin listesi görülebilir: <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>

ile başlamaktadır (BCA 30.18.1.2.125.19.4). 1971 yılında, ÇHC ile diplomatik ilişkiler kurulması konusunda Dışişleri Bakanlığı'na yetki verilmesine dair kararda ise "Çin Halk Cumhuriyeti" adının ilk kez geçtiği görülmektedir (BCA 30.18.1.2.269.52.2). Bu tarihe kadar ilişkilerin "Milliyetçi Çin" ile yürütüldüğü ve iş birliğinin bu ülkeyle geliştirilmeye çalışıldığı dikkat çekerken "Komünist Çin" in de farklı kanallar vasıtasıyla izlendiği fark edilmektedir. Çalışmanın ele aldığı zaman aralığı, Türkiye'de Cumhuriyetin ilanından başlamak üzere, ÇHC ile diplomatik ilişkilerin kurulması konusundaki yetkilendirme kararının alındığı 1971 yılına kadar olan dönem ile sınırlandırılmıştır.

Çalışma, 1923-1971 dönemine ilişkin Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi'nde bulunan belgeler ışığında hem ÇHC'nin hem de Milliyetçi Çin hükümetinin Türkiye'deki resmi otoritelerce nasıl algılandığının, Osmanlı-Çin ve Türkiye-Çin ilişkileri çerçevesinde değerlendirilmesini amaçlamaktadır. Ele alınacak olan yalnızca ÇHC değil, belgelerde Çin olarak geçen tüm bir bölge ile devletler ve hükümetler olacaktır. Dolayısıyla temel olarak, Türkiye resmi otoritelerince "Çin" olarak adlandırılan bölge/hükümet/devletlere ilişkin sözü edilen dönemde nasıl bir algının hâkim olduğunun sorgulanması amaçlanmaktadır. Bu sorgulama, Osmanlı idaresinden Cumhuriyete devreden bilgi birikimi ve Çin'e yönelik siyaset pratikleri ile Türkiye'nin uluslararası konjonktür tarafından önemli ölçüde belirlenen dış politika öncelikleri çerçevesinde, seçilen ve erişilebilen arşiv belgelerinin incelenmesi vasıtasıyla yürütülecektir.

Bu amaçla ilk olarak, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, özellikle Tanzimat Fermanı'nın ilan edildiği 1839 yılı itibariyle ivme kazanan "modernleşme" girişimleri bağlamında Osmanlı idaresinin Çin'e ve genel anlamda Çin coğrafyasına bakışı kısaca ele alınarak bu bakışın, Cumhuriyet dönemi üzerinde nasıl bir etki yarattığı incelenecektir. Burada önemli bir konu, Cumhuriyetin kurucu kadrolarının çoğunlukla Osmanlı askeri/sivil bürokrasisi mensubu olmaları çerçevesinde modernleşmeci yaklaşımların söz konusu algıya bir etkisi olup olmadığının değerlendirilmesidir. İkinci bölümde, 1923'ten ÇHC'nin kurulduğu 1949 yılına kadar, söz konusu belgeler ışığında Türkiye Cumhuriyeti resmi otoriteleri nezdinde var olan Çin algısı ele alınarak bu algının, söz konusu belgelerdeki ifade biçiminden belgelerin içeriğine değin incelenmesi ve genel bir izleğin tespit edilmesi amaçlanmaktadır. Üçüncü bölümde ise 1949 yılından, ÇHC ile diplomatik ilişkilerin kurulduğu 1971 yılına değin, arşiv belgelerindeki Çin algısı, hem ÇHC hem de Milliyetçi Çin hükümetine ilişkin bilgiler ışığında değerlendirilecektir. Son olarak belgelerde Çin algısına dair tespit edilen unsurlar, genel bir çerçeve içerisinde ele alınarak söz konusu algının belirlenen siyasal hedefler ile bağlantısı temelinde nasıl inşa

edildiği incelenecek ve Türkiye'nin dış politikada sahip olduğu Batılılaşma ve statükoculuk eğilimlerinin, modernleşmeci bir yaklaşım çerçevesinde işlediği, dolayısıyla Çin'e yönelik algının da söz konusu genel çerçeve dahilinde biçimlendiği sonucu açıklanmaya çalışılacaktır.

Çalışmada, arşiv belgeleri birincil kaynak olarak kullanılacaktır. Çalışmanın amacı doğrultusunda Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti dış politikasına ilişkin kuramsal eserler ile tanıklıklara ise gerek çalışmanın çerçevesinin kurulması gerekse ilgili bölümlerin detaylandırılması amacıyla başvurulacaktır.

Geç 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl Osmanlı döneminde Çin algısı ve Çin ile ilişkiler

Türkiye Cumhuriyeti resmi otoritelerinin sahip olduğu Çin algısının anlaşılabilmesi için, 19. yüzyılın ikinci yarısı ve yüzyıl dönümünde Osmanlı aydınları ve idarecilerinin Çin'e bakışını anlamak önem arz etmektedir. Cumhuriyet dönemi resmi otoritelerinin sahip olduğu bütünlüklü ve yekpare bir Çin algısından söz etmenin isabetli bir yaklaşım olmayacağı; söz konusu algının uluslararası konjonktürdeki değişimlere duyarlı şekilde farklılaşabildiği ifade edilmelidir. Bununla birlikte, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu kadrosunun büyük oranda Osmanlı askeri ve sivil bürokrasisine mensup kişilerden oluştuğu dikkate alındığında Osmanlı döneminden devralınan ilişkiler ve yaklaşımların söz konusu algıya etkide bulunduğu ileri sürülebilecektir. Dolayısıyla bu bölümde, söz konusu dönemin temel olayları ve düşünceleri çerçevesinde Osmanlı idareci ve aydınlarının nasıl bir Çin algısına sahip olduğu, bu algıyı belirleyen etmenler ve iki ülke arasındaki temas noktalarının izi sürülecektir.

Dört bin yıldan uzun bir geçmişe sahip olan medeniyeti ile Çin, tarihi boyunca sahip olduğu kültürel zenginlik ve askeri gücün yanı sıra iktisadi olarak da dünyanın çeşitli bölgeleri ile kurduğu ticaret yolları dolayısıyla önemli bir güç olagelmıştır. Fakat, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında, yabancı ülkelerin nüfuzunun fazlasıyla arttığı ve iktisadi bakımdan da Avrupalı ülkelere bağımlı hale getirilmiş bir ülke konumuna gelmiştir. Andre Gunder Frank, küresel ekonominin, yeni ve Batı menşeli bir sistem olmayıp çok eski ve merkezinde Doğu'nun yer aldığı bir sistem olduğu savını detaylarıyla açıklarken Fernand Braudel'in "Longue durée" kavramı temelindeki döngüsel tarih anlayışına ve Kondratiev döngülere atıfla 1800'den önceki dönemde bu ekonominin merkezinin Çin olduğunu belirtmektedir (Frank 2010). Dahası, 1776 tarihli bir metninde dünyanın o zamana kadar gördüğü en zengin ülkelerin Çin, Mısır ve Hindistan olduğunu ifade eden Adam Smith'e (Frank 2010, 40) ilaveten, yalnız Çin ya da Hindistan değil, Osmanlı ve Safevi İmparatorlukları ile Japonya'nın da 15. yüzyıldan 19. yüzyıla değin söz konusu küresel ekonomide önemli yer tutmakta olduğunu ileri süren Frank, yine Adam Smith'in analizinden hareketle,

Avrupalıların Asya pazarına girişini, İspanyol gümüşünün sağladığını ifade eder. Bu yaklaşıma göre, Amerika menşeli gümüş Avrupalılar için bir emtia olarak kritik öneme sahiptir ve Asya pazarının kapısını açan da bu madendir. 1800 sonrası yaşanan dönüşümün temel tetikleyicisi ise gümüş vasıtasıyla bu pazara dahil olan Avrupa'nın, Asya ülke içi ticaretine de para vasıtasıyla nüfuz edebilmesidir (Frank 2010, 236 vd.).

Avrupa, Asya ticaretine, Amerika menşeli gümüş vasıtasıyla nüfuz edebildiği ve nüfuzunu arttırabildiği ölçüde, daha önceki dönemde Asya merkezli küresel ekonominin önde gelen ülkelerinin iktisadi ve siyasal gücü de aşındırılmaya başlamıştır. Osmanlı ve Çin deneyimleri bakımından bu aşındırmanın temel göstergelerinin, 1848 tarihli Balta Limanı Antlaşması ile 1842 tarihli Nanjing Antlaşması olduğu ileri sürülebilir. Söz konusu antlaşmalardaki benzerliğe ve antlaşmaların imzalandığı tarihlere dikkat çeken çalışmalarda, Çin aydınlarının kendi ülkelerindeki durumu anlayabilmek için birçok örnek arasından Osmanlı deneyimi ile kendi deneyimleri arasındaki benzerliklere eğildikleri yaygın olarak belirtilmektedir. *Henan* dergisinde takma adla yazılar yazan Zhang Zhongduan'ın, emperyalist güçler tarafından henüz tamamıyla sömürgeleştirilmemiş oldukları için Osmanlı ve Çin ülkelerinin çok benzer olduğuna ilişkin satırlarını aktaran Selda Altan, Osmanlı'nın Çin aydınları arasında reform hareketi için önemli ve tartışılan bir örnek olarak ele alındığını ifade etmektedir (Altan 2013, 101). Bu yaklaşım, Osmanlı ve Çin aydınları ile idarecilerinin, birbirlerinin ülkelerine ilişkin belirli ölçüde ortaklaştıkları bir algının da temelini işaret etmektedir. Çin aydınları, bir zamanlar Avrupalı güçlere meydan okuyan Osmanlı'nın gerileyişinden dersler çıkarmaya çalışırken emperyalist politikalar karşısında Osmanlı'nın durumu ile kendi ülkelerinin durumu arasında da bir benzerlik görmekteydi. Buna karşılık Osmanlı'da da, Çin Müslümanları'na yönelik ilgi ve İslami temas noktalarından azade şekilde, Çin'in, emperyalist güçler tarafından baskı altına alınmış bir ülke olarak ele alındığı ifade edilmelidir. Öyle ki, Turancılık bağlamında Şincan (*Türkistan-ı Çini*), Rusya Türkistanı'ndan farklı şekilde algılanmakta ve Çin hakimiyeti altında ezilen bir yer olarak değil, emperyalist güçler karşısında ezilen Çin'in bir parçası olarak görülmekteydi (Kuzuoğlu 2013, 134). Çin'e yönelik böylesi bir algı, İttihat ve Terakki kadroları tarafından Çin'in, emperyalist politikalar karşısında ortak bir acıdan muzdarip bir ülke olarak görülmesine yol açmakta ve bu çerçevede söz konusu kadrolar nezdinde, Rusya Türkistanı'nın aksine bağımsız bir Doğu Türkistan talebinin ve mücadelesinin ortaya çıkmasına engel olmaktadır. Keza Çin aydınları nezdinde de Osmanlı ile paylaşılan bir sömürgeleşme tehlikesi ve toparlanma ihtiyacına yapılan vurgu dikkat çekmektedir (Karl 2007, 39 vd.).

Batılı ülkelerin küresel hakimiyeti ve emperyal politikaları çerçevesinde söz konusu karşılıklı algı önemli olmakla birlikte, tam da Avrupa ülkelerinin sözü edilen iktisadi ve siyasi tesiri nedeniyle 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında, Osmanlı ve Çin'in birbirleri hakkındaki bilgileri ve birbirleriyle ilişkilerinin Avrupa ülkeleri dolayımı ile gerçekleştiği çıkarımı da oldukça isabetli görünmektedir (Altan 2013, 111). Bu dolayım, Avrupa ülkelerinin Doğu'ya ilişkin temsillerinin yaygınlık kazanması ve bilgi üretiminde başat konuma gelmesi sonucunda işlemektedir. Fakat bu dolayımın dayandığı oryantalist temsiller, dönemin Osmanlı aydınlarının tepkisini de çekmektedir. Nitekim, yüzyıl dönümünde, söz konusu temsillerin sakıncalarının farkında olan Osmanlı aydınlarının Avrupa'nın Doğu'ya ilişkin ortaya koyduğu bu temsillere güvensizliğini, "tekrardan kaynaklanan, hayal gücüyle zenginleştirilen ve zaman içinde donup kalan oryantalist paradigmalardan, 19. yüzyıl sonunda Avrupa entelektüel sahnesini çok iyi bilen, onunla temas halindeki Osmanlı entelektüelleri arasında tepki yaratmasının çok doğal olduğunu" vurgulayan Zeynep Çelik, Tevfik Fikret üzerinden şöyle örnelemektedir:

Servet-i Fünun'un "Musahabe-i Edebiye" köşesinde Tevfik Fikret, 1898'de Namık Kemal'in Avrupalıların Şark cehaletine saldıran ilk makalesindeki gibi Avrupa'nın Şark'ı bilmemekle kalmadığını, Türkçe de bilmediğini hatırlatıyordu; buna rağmen Avrupalıların (bu örnekte İngilizlerin), bakanlarından köy papazlarına kadar Şark'ın meseleleriyle ilgili düşüncelerini serbestçe dile getirdiklerini ve bunlara ilişkin nutuklar attıklarını belirtiyordu. Bu arada Türkün dış görünüşünü de kafasında kavuk, belinde yatağan taşıyan esmer bir insan olarak dondurmuşlardı. Yurtdışındaki bu klişe o kadar inatçıydı ki, Fikret sonunda Avrupalıların karşısında gülmek ile öfkeden ağlamak arasında bir seçim yapmak zorunda kalıyordu. Avrupalıların kendilerinde Şark'ı temsil etme hakkını görmesinden de yakınıyordu. Örneğin Hachette Yayınevi'nin Batı başkentleriyle ilgili bir kitap dizisinde her şehri orali birisi anlatırken, istisnai olarak İstanbul'u anlatma işi Pierre Loti'ye sipariş edilmişti. Bu tür yanlış temsillerin yarattığı ciddi sonuçlar nedeniyle Fikret örneğin Hindistan, Çin ve Japonya gibi ülkelerle ilgili Avrupa literatürüne güvenmiyor, ancak Avrupalıların Şark'la ilgili cehaletlerinin Şark'la ilgilenmedikleri anlamına gelmediğini de acı acı belirtiyordu: Ekonomik çıkarlarının nerede yattığını gayet iyi biliyorlardı (Çelik 2020, 23).

Yukarıdaki uzun fakat açıklayıcı pasaj, 19. yüzyıl başında yaşanan ve Avrupalı devletlerin Amerika menşeli gümüş vasıtasıyla Asya pazarında hakimiyet kurması ile sonuçlanan dönüşüm çerçevesinde, Avrupalıların Doğu'ya ilişkin bilgi üretimini adeta tekeline alma arzusunun iktisadi temellerini ortaya koymaktadır. Fikret'in farkında olduğu ve sözünü ettiği "cehalet", esasen oryantalist paradigmalardan bu denli güçlü şekilde işe koşulmasını sağlayan

iktisadi çıkarların korunması ve genişletilmesi amacına hizmet eden bir Doğu imgesini oluşturmaya yönelik bir anlatıyı ifade etmektedir. Söz konusu anlatı ve oluşturulmaya çalışılan imgenin yıkıcı etkileri ise hem Osmanlı hem de Çin coğrafyasında hissedilmekte ve iki ülkenin aydınları nezdinde ortak bir acı ya da kader algısının oluşmasına neden olmaktadır.

Söz konusu dönemde Osmanlı ile Çin arasında devletler düzeyinde tesis edilmiş herhangi bir diplomatik ilişki ya da imzalanmış antlaşma olmadığı; Çin'de yaşayan az sayıdaki Osmanlı tebaasının eski tarihli kapitülasyon antlaşmaları gereği Fransız himayesinde bulunduğu bilinmektedir (Altan 2013, 95). Fakat özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyılın ilk on yılında, Osmanlı'nın Çin'e yönelik ilgisinin temelinde Çin Müslümanlarının yattığı ifade edilmelidir. Çin Müslümanları, özellikle II. Abdülhamid'in tahta çıkışı ile ön plana çıkmış ve Çin politikasının merkezini oluşturmuştur. Hilafetin, bütün dünya Müslümanları üzerindeki etkisini arttırmaya; böylece Avrupa devletlerinin emperyal politikaları karşısında pazarlık gücüne sahip olmaya ve devletin devamlılığını sağlamaya yönelik bir hilafet politikasının uygulanmaya çalışılması (Georgeon 2006, 221 vd.), Çin Müslümanlarının önemini Osmanlı idaresi nezdinde arttırmıştır. Önceleri Rusya ile ilişkiler bağlamında önemli olan Çin politikasının, böylece Abdülhamid döneminde tüm Müslümanları kapsayacak şekilde genişlediği ve İngiliz yayılmacılığını hedef alacak bir niteliğe büründüğü gözlenmektedir (Adıbelli 2008, 76).

Fakat Çin politikasında böyle bir genişlemenin gözlemlendiği dönemde dahi, Boksör Ayaklanması² nedeniyle Almanya'nın Halife'den, bölgedeki Müslümanları kontrol edecek ve sakinleştirecek bir heyet göndermesi talebine karşılık gönderilen heyetin, Çin'e, bölgedeki dinamiklere ve ilişkilere fazlasıyla yabancı olduğu dikkat çekmektedir. Öncelikle heyetin bölgeye vardığı 1901 tarihinde ayaklanma neredeyse sona ermiş durumdadır ve heyetin ziyareti herhangi bir önemli sonuç doğurmamıştır. Dahası, dönemin İngiliz gazetesi *The North China Daily News*'a göre Sultan Abdülhamid'in adı Çin'de bilinen bir şey değildi ve heyet, yola çıkmadan önce "İstanbul'daki İngiliz konsolosundan Çin'in durumuna dair gerekli bilgiyi dahi almadığı" için hayal kırıklığına

² Boksör Ayaklanması, Boxer Ayaklanması ya da Boxer Hareketi olarak anılan hareket, Çin'de 1899 Kasım ayında başlayan ve 7 Eylül 1901'de sona eren ayaklanmadır. Afyon Savaşları'ndan yenik çıkan ve 1842 Nanking Anlaşması ile büyük ölçüde Batılı ülkelerin nüfuzuna giren Çin'de, imparatorluğun, Avrupalılar başta olmak üzere tüm yabancılardan arındırılmasını amaçlayan ayaklanma şiddetli biçimde bastırılmıştır. İtalya, ABD, Fransa, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Japonya, Almanya, Birleşik Krallık ve Rusya, bölgede çıkarları olan başat güçler olarak kurdukları "Sekiz Devlet İttifakı" ile ayaklanmayı bastırılmış ve Çin'i iktisadi bakımdan çok daha büyük ölçekte bağımlı hale getirmişlerdir.

uğramıştı (Altan 2013, 98). Bu durum, Osmanlı idaresinin Çin'e ilişkin bilgisinin ne denli az olduğunu ve Avrupa devletleri dolayımıyla elde edilen bilgiye ne denli ihtiyaç duyulduğunu ortaya koymaktadır. Söz konusu bilgisizlik ile bilgi edinilecek kaynak olarak Avrupa devletlerinin görülmesi ise, amaçlar, öncelikler ve alınan pozisyonların değişmesi ve çeşitlenmesine rağmen 19. yüzyıl sonlarındaki Osmanlı idaresinden Cumhuriyetin dış politikasına miras kalan temel izleğin, tek modeli ve kaynağı Avrupa olan belirli bir modernleşmeci bakış olduğunu ortaya koyar niteliktedir.

1901'de gönderilen heyetin ardından, Osmanlı-Çin ilişkilerinin Almanya'nın çıkarları ve politikaları çerçevesinde seyretmeye başladığı ve Osmanlı'nın, Çin'deki Müslümanların eğitimine yönelik bazı girişimler haricinde ciddi ve bütünlüklü bir politika izlemediği görülmektedir. Çin'e ve Çince kaynaklara yönelik ilgi, Cumhuriyetin ilanından sonra, Türk kültürü ve diline yönelik çalışmaların önem kazanması ile artmıştır.

ÇHC'nin Kuruluşu Öncesi Türkiye Cumhuriyeti'nde Çin Algısı (1923-1949)

1935 yılında Ankara Üniversitesi bünyesinde kurulan Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin (DTCF) ilk on altı bölümü içerisinde Sinoloji de yer almaktadır. DTCF Sinoloji Anabilim Dalı'nın internet sayfasında, Mustafa Kemal Atatürk'ün, Türkiye Cumhuriyeti'ni kurduktan sonra bir ulus bilinci oluşturmak amacıyla, "Türk Dili" ve "Türk Tarihi" çalışmalarına önem vermiş olduğu; bu çalışmaları yürütebilmek amacıyla, Türk Dil Kurumu ve Türk Tarih Kurumu'nun kurulmuş olduğu ve bu iki kurumun özerk olmasına özen gösterildiği belirtildikten sonra bölümün amacı aşağıdaki gibi açıklanmaktadır:

Sinoloji, Asya'nın merkezi kültür alanı olan Çin'i konu edinen bir bilim dalıdır. Çin dilini ve uygarlığını inceler. Sinolojinin kuruluş amacı, Orta Asya Türk tarihinin aydınlatılmasında Çincenin bir kaynak dil olarak kullanılmasıdır. Çin kaynaklarından yararlanabilmek için önce Çincenin; sonra Çin tarihinin, edebiyatının, felsefesinin bilinmesi ve Çin uygarlığının çok iyi tanınması gerekir. Sinolojinin görevi, zengin Çin kaynaklarından Türk tarihi ile ilgili bilgileri ortaya çıkarabilecek bilim adamı yetiştirmektir (DTCF Sinoloji, t.y.).

Çin kültürü, tarihi ve dilini araştırma faaliyetinin yürütüldüğü bir bölümün amacının, yukarıda özetlendiği şekliyle açıklanması, esasen Türk tarihinin aydınlatılması için Çince kaynaklara ve Çin tarihine bakılmak istendiğini açık şekilde ortaya koymaktadır. Dahası, bölüme 1937-1948 yılları arasında başkanlık etmiş olan ve Almanya'daki Nazi baskısından kaçan Prof. Dr. Wolfram Eberhard da "Eski Çin Kültürü ve Türkler" makalesinde, Orta Asya Türkleri hakkında elde edilen en eski malûmatın ve zaten Türkler hakkında mevcut en eski bilgilerin Çin

kaynaklarından alınabildiğini ve “bunu yapmanın bu memlekette Sinolojinin vazifesi olduğunu” yazmaktadır (Eberhard 1943, 19). Dolayısıyla, Cumhuriyetin ilanı ile birlikte, Çin kültürü ve Çinceye yönelik bilimsel ilginin, Türk tarihine ilişkin araştırmalar ve resmi yaklaşımlar çerçevesinde biçimlendiği görülmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti ile Çin Halk Cumhuriyeti (ÇHC) arasındaki diplomatik ilişkilerin 5 Ağustos 1971’de tesis edilmesine kadar geçen zamanda, Türkiye’nin Çin coğrafyasına yönelik bütünlüklü ve istikrarlı bir politikasından söz etmek mümkün görünmemektedir. Türkiye’nin Çin’e yönelik algısı ve Çin politikası, farklı dönemlerde çeşitli belirleyenlerin etkisiyle parçalı bir yapı arz etmektedir. Cumhuriyet Arşivi’nde yer alan ve çalışmanın konusunu oluşturan belgelerde de söz konusu parçalı yapı belirgin şekilde kendini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, 1923-1971 yılları arasında, söz konusu arşiv belgelerindeki Çin algısı ve Çin’e yönelik ilginin belirli izleklere sahip olduğu da ifade edilmelidir. Cumhuriyetin ilk yıllarında, Çin-Japonya gerilimi ve bölgede Sovyetler Birliği, Çin ve Japonya arasındaki ilişkilerin takip edildiği ve bilgilerin Moskova başta olmak üzere çeşitli elçiliklerden edinildiği dikkat çekmektedir. Henüz Türkiye ile Çin arasında diplomatik ilişkiler tesis edilmediği için Moskova’daki Çin ve Türkiye elçilikleri, iki ülke ilişkilerinde önemli bir yer tutmaktadır. Bu dönemde özellikle Doğu Türkistan ve İç Moğolistan’daki güç dengeleri yakından takip edilmeye çalışılmış ve bölgede sözü edilen üç devletin ilişkilerine yönelik ilgi, yazılan raporlara yansımıştır. 1948’e kadar belgelerde Çin coğrafyasındaki devlet için “Çin” adı kullanılmış, 1 Ekim 1949 tarihinde ÇHC’nin kurulması ile belgelerde kullanılan adlandırma da farklılaşmaya başlamıştır. Bu tarihten, 1971’de ÇHC ile diplomatik ilişkilerin kurulmasına değin belgelerde “Milliyetçi Çin” ya da “Çin” olarak geçen, Tayvan’a çekilen Çin Cumhuriyeti muhatap alınmış, ÇHC’den ise “Komünist Çin” ya da “Kızıl Çin” olarak söz edilmiştir. 1949 Devrimi’nin yanı sıra, Türkiye’de Demokrat Parti (DP) iktidarının da bu dönemde kurulması, anti-komünist eğilimlerin güçlenmesine ve resmi otoriteler nezdinde temel bir dış politika önceliği haline gelmesine yol açmıştır. Burada önemli bir nokta, arşiv belgeleri üzerinden de açıklanmaya çalışılacağı gibi, ÇHC ile doğrudan bir temas kurulmasından kaçınılmasının, devrim sonrası Çin hakkında bir bilgi eksikliğine yol açmasıdır. Dahası, her ne kadar Türkiye resmi otoritelerince bölgedeki olaylar yakından takip edilmeye çalışılsa da, bölge ülkeleri ile ilişkiler, uluslararası konjonktür ve Türkiye’nin siyasal konumlanması temelinde biçimlenmiş ve söz konusu biçimlenme, Çin coğrafyasına dair Türkiye resmi otoritelerinin algısını belirlemiştir. Bu noktada, her ne kadar uzun bir tarihe sahip olan Türk dış politikasında tutarlı bir süreklilik unsuru bulmak kolay değil ise de statükoculuk ve Batıcılığın, söz konusu dış

politikanın iki sürekli ilkesi olduğu iddiası önemlidir (Oran 2011, 46). Söz konusu iki ilke temelindeki Türk dış politikasına ilişkin literatürde, 1923 ila 1971 yılları arasında Çin'in, ancak belirli konular çerçevesinde ve başka ülkeler ya da dış politika öncelikleri bağlamında gündeme geldiği görülmektedir. ÇHC'nin kurulması, sosyalist blokun güçlenmesi ve kapitalist düzene karşı giderek büyüyen bir mücadele potansiyeli taşıması; sosyalizmin ise 800 milyon insanın yaşadığı bir "dünya sistemi" haline gelmesi bağlamında, dolayısıyla Sovyetler Birliği'nin dış politikası çerçevesinde ele alınırken (Tellal 2011, 501); Çin'in Türk dış politikasında öne çıktığı bir diğer konunun ise Kore Savaşı olduğu görülmektedir. Söz konusu olgu ve bağlamlarda ele alınan Çin, Türk dış politikası nezdinde dolaylı ve uluslararası konjonktür ile Batıcılık temelinde işleyen dış politika öncelikleriyle uyumlu şekilde ilgi görmüştür.

Arşiv belgeleri de, bu dolayimli ilgiyi doğrular bir niteliğe sahiptir. Cumhuriyet Arşivi'nde Çin'e ilişkin ilk belge, 7 Mart 1926 tarihli, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü'nün "Sobronya muahedenamesi, Yunanistan, Fransa, Sırbistan, İngiltere, İran, Rusya ve Çin ile çeşitli konulardaki ilişkiler hakkında verdiği bilgileri içeren bir bilgi notudur (BCA 30.10.0.0.12.71.20). 6 Nisan 1926 tarihli, Çin hükümeti ile Moskova'da yapılacak dostluk anlaşmasının imzalanması konusunda Moskova Büyükelçisi Zekai Bey'i yetkilendirme kararı ise Çin ile ilişkilere dair ilk önemli belge olarak görülebilir (BCA 30.18.1.1.18.25.4). Osmanlı döneminde hiçbir diplomatik ilişkinin kurulmadığı Çin, 1925 yılında Türkiye ile bir Dostluk ve Ticaret Anlaşması imzalamak için girişimde bulunmuş fakat görüşmeler, uzlaşamadığı için sonuca ulaşmamıştır (Temel 2007, 115). Bu görüşmelerin devamı için başlatılan süreçte Moskova Büyükelçisi Zekai Bey yetkilendirilmiş fakat özellikle Çin'in Türkistan Valisi Yang Dzing-hui'nin, Türkiye'nin İslamiyetin önderi olduğu ve Türklerin, nüfusunun yüzde yetmiş Müslüman olan Türkistan'a serbest seyahat edebilmesinin Çin'in diğer devletler karşısında egemenliğini tehlikeye atabileceği yönündeki uyarısı temelindeki itirazı nedeniyle 1926 tarihli görüşmeler de sonuca varmamıştır (Eberhard 1941, 630). Burada önemli bir nokta, Hilafetin 1924 yılında kaldırılmış olmasına rağmen Türkistan Valisi Yang Dzing-hui'nin itirazında belirgin şekilde görülen, Türkiye Cumhuriyeti'nin, İslamiyet bağlamında Çin'in egemenlik hakları ve toprakları üzerindeki kontrolüne yönelik bir tehdit oluşturabileceği düşüncesidir. Çin'de bu görüşmeler ve imzalanabilecek bir dostluk ya da ticaret anlaşmasına dair çeşitli görüşlerin var olduğu bilinse de (Eberhard 1941, 630), Türkistan Valisi'nin söz konusu uyarısının 1926 yılındaki görüşmelerin sonuçsuz kalmasına yol açtığı görülmektedir.

Görüşmelerin, 2 yıl aradan sonra, 1928'de tekrar, fakat bu kez Washington üzerinden başladığı, Washington Büyükelçisi Muhtar Bey'i yetkilendiren 23

Eylül 1928 tarihli karardan anlaşılmaktadır (BCA 30.18.1.1.30.57.1). Çin’de, o dönemde Cumhuriyetin yeni ilan edildiği Türkiye ve bu ülke ile ilişkiler üzerine yazılmış kaynakları inceleyen Wolfram Eberhard’ın aktardığına göre, 1928 sonunda başlayan görüşmeler için talep, Türkiye’de yaşayan Çinlilerden gelmiş ve bu talep üzerine Çin hükümeti harekete geçmiş fakat Büyük Buhran nedeniyle Türkiye, öncelikle bir dostluk anlaşması imzalanmadan ticaret anlaşması imzalanmasına yanaşmadığı için bu görüşmeler de sonuca bağlanamamıştır (Eberhard 1941, 630). 1929 Büyük Buhranı’nın yıkıcı etkileri de dikkate alındığında Türkiye’nin, 1923’ten itibaren uyguladığı ihtiyatlı, sermaye ve teşebbüs eksikliği ile karakterize edilen ekonomi politikasının ağırlığı bu görüşmelerde sergilediği yaklaşımda da dikkat çekmektedir. Washington Büyükelçisi Muhtar Bey’in yetkilendirilmesi kararının ardından Cumhuriyet Arşivi’nde yer alan 17 Haziran 1929 tarihli belge, “Çin Dışişleri Bakanı’nun Nankin Maslahatgüzarımızla görüştüğü ve Türkiye’deki devrimleri övdüğü” başlığını taşımaktadır (BCA 30.10.0.0.257.728.2). Fakat 1929 yılına kadar ilişkilerini Moskova ve Washington gibi temsilcilikleri üzerinden yürüten Türkiye ve Çin’in Maslahatgüzar seviyesinde dahi olsa birbirlerinin ülkesinde temsilcilik açtıklarına dair bir belge arşivde yer almadığı için söz konusu belgede sözü edilen Nankin Maslahatgüzarı’nın kim olduğuna ve ne zaman atandığına ilişkin, ancak ikincil kaynaklardan bilgi edinilebilmektedir. Nankin Maslahatgüzarı olarak Hulusi Fuat Bey’in Çin’e gönderildiği ve Pekin’de 9 Nisan’da Dışişleri Bakanlığı’na ziyaret ederek söz konusu görüşmeyi yapanın da kendisi olduğu anlaşılmaktadır (Eberhard 1941, 630). Görüşmeye ilişkin arşivde yer alan belge, görüşmenin olumlu geçtiği, Çin Dışişleri Bakanı’nun Hulusi Fuat Bey için ziyafet “çektığı” ve Çin’in de Türkiye’nin geçirmiş olduğu inkılapları geçirmekte olduğu, gerek hükümet gerekse halkın Türkiye’ye karşı büyük bir “sympathie” beslediğini söylediği bilgisini içermektedir. Söz konusu beyandan anlaşılan, Çin’in, Türkiye’yi modernleşme hareketi bağlamında benzer tecrübelere sahip bir ülke olarak gördüğü ve bir ortaklık hissine sahip olduğudur. Osmanlı’nın, 20. yüzyılın başlarındaki anayasa hareketlerinden itibaren Çinli aydınlar ve politikacılar için bir çekim noktası olduğunu belirten Giray Fidan’a göre, Türkiye ise “yabancı güçlerin işgaline karşı bağımsızlık mücadelesini başarıyla neticelendirmiş, adaletsiz anlaşmaları geçersiz saymış ve kapitülasyonları kaldırmış, kendisini modern dünyaya adapte ederek medeni dünyanın bir parçası haline gelmiş, hayatın her alanında başarılı reformlar gerçekleştirmiş bir ülke” olarak Çin entelijansiyası için çok önemli bir deneyimi temsil etmektedir (Fidan 2019, 3). Böylesi bir algının, İttihat ve Terakki kadrolarının, Avrupalı devletlerin emperyalist politikaları karşısında güç

kaybetmiş, Osmanlı ile benzer bir deneyime sahip ve ortak bir acıdan mustarip Çin algısını çağrıştırmakta olduğu ifade edilebilir.

Türkiye ile Çin arasında bir dostluk ve ticaret anlaşması imzalanmasına yönelik, belirli zamanlarda kesintiye uğrayan görüşmelerin 1934 yılında bir dostluk anlaşması imzalanması ile sonuca vardığı görülmektedir. 3 Nisan 1934 tarihli kararı ile Bakanlar Kurulu, söz konusu anlaşmanın imzalanması için Dışişleri Bakanlığını yetkilendirmiş (BCA 30.18.1.2.43.17.1), anlaşma 12 Nisan 1934 tarihinde tasdik edilmiştir (BCA 30.18.1.2.44.22.14). Nankin Maslahatgüzarı ile Çin Dışişleri Bakanı'nun görüşmesine dair 1929 tarihli belge ile dostluk anlaşmasına ilişkin 1934 tarihli belgeler arasında yer alan 33 arşiv belgesi ise, Türkiye'nin Çin, Japonya ve Sovyetler Birliği arasındaki ilişkileri yakından takip etmeye çalıştığını göstermektedir. Özellikle Çin-Japon anlaşmazlığı önemli bir yer tutmaktadır ve bu gerilime ilişkin gerek üçüncü ülkelerden edinilen bilgiler gerekse Milletler Cemiyeti bünyesinde yürütülen faaliyetler bu belgelerde yer almaktadır. Aksa-yı Şark ahvaline (esasen Çin-Japonya gerilimine) ilişkin Batı basını takip edilerek derlenen yazıların çevirileri Başbakanlığa rapor edilirken bir yandan da Sovyetler Birliği'nin Çin ile temasına ilişkin çeşitli diplomatik misyonlardan raporlar alınmaktadır. Bu temasla da ilişkili olarak, 20 Mayıs 1933 tarihli "Çin'deki komünizm faaliyetleri" başlıklı rapor önemli görünmektedir (BCA 30.10.0.0.257.728.10). "Japon Harbiye Nezareti" tarafından hazırlanan raporun özeti niteliğindeki 8 sayfalık bilgi notu, aşağıdaki ifadelerle son bulmaktadır:

Hadisat ve vakayiden de anlaşılıyor ki Savet Rusya Çin'deki kızıl faaliyetine nihayet vermeyeceği gibi Çin'e de yardımda bulunmayacaktır. [...] Savet Rusyanın komünist faaliyetine pindarlık eden komünist ordusunu imha için Chiang Kai-shek bütün gayretlerini sarfetmiş ise de yine hiçbir netice elde edememiştir. Her ne kadar bazı kimseler komünist ordusunun yüzde seksenini eşkıyadan farkı olmıyan teşkilatsız bir takım fakir köylülerin teşkil ettiğini ve techizatı tükenince şehirleri yağma eden bu kuvvetlerin er-geç kendiliğinden infisah edeceğini iddia etmekte iselerde Çin'de Savet idaresinin yedi senedenberi devam ettiğini ve komünist ordusunun elyevm üç yüz bin kişilin bir kuvvet arzylediğini de unutmamak lazımdır (BCA 30.10.0.0.257.728.10).³

Yukarıda yer verilen ifadelerde dikkat çeken husus kullanılan dil ve anlatımdır. Bilgi notunda, belirli bir modernleşme kavrayışının eşlik ettiği milliyetçiliğin belirgin olduğu ve bu kavrayışa uymayan hareketlerin topyekün gayrimeşru sayılmasına yönelik bir kabul dikkat çekmektedir. Dolayısıyla ÇHC'nin kurulmasından 16 yıl öncesine tarihlenen söz konusu belge, Çin'deki

³ Belgelerden yapılan alıntıların dil ve anlatımına sadık kalınmıştır.

komünist hareketlere ve bu hareketlerle ilişkili olarak Sovyetler Birliği'ne yönelik algının önemli bir ifadesi olarak okunabilir niteliktedir.

Bununla birlikte, Türkiye'nin Çin coğrafyasındaki gelişmeleri farklı kaynaklardan takip ettiği de ifade edilmelidir. 1934 tarihli bir rapor Sovyetler Birliği kaynaklarına dayanmakta olup "Kuzey Çin'in Japon emperyalistler tarafından işgal edileceği" tehdidine karşı bir uyarı niteliği taşıırken (BCA 490.1.0.0.609.111.2) aynı yıl bir başka belgede, Japonya'da yayınlanan bir gazetede çıkan, Sovyetler Birliği ile Çin arasında İç Moğolistan bölgesindeki okullara ilişkin bir anlaşma yapıldığına dair habere yer verilmektedir (BCA 30.10.0.0.221.490.17). Aynı yıl, Doğu Türkistan'daki durumun, Paris'te yayımlanan bir dergide çıkan haber üzerinden takip edildiği (BCA 30.10.0.0.84.553.16) ve Çin hükümetinin Ankara Büyükelçiliğine General Ho Yau Tsou'yu seçtiğine dair belgeler de arşivde yer almaktadır (BCA 30.10.0.0.131.937.19). Bu tarihten itibaren, arşiv belgelerine konu olan olayların, diplomatik ilişkilerini başlatan iki ülke arasında, bu ilişkileri geliştirmeye yönelik adımlardan oluştuğu görülmektedir. Çin uyruklu öğrencilerin Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ndeki öğrenimlerinin düzenlendiği üç karar, Çin hükümeti tarafından İstanbul'da Konsolosluk açılmasına yönelik başvuru ve bu talebin kabulüne ilişkin karar ve Çin Cumhuriyeti'nin, 25 Aralık 1947 tarihinde yürürlüğe giren yeni anayasasının metni, 1949 yılında ÇHC'nin kuruluşuna kadar süren dönemde öne çıkan belgeler olarak görünmektedir. Bunlara ek olarak, Osmanlı döneminden bu yana Doğu Türkistan başta olmak üzere Çin coğrafyasında yaşayan Türklere yönelik ilginin sürdüğüne ilişkin iki belge dikkat çekmektedir. 20 Şubat 1940 ve 26 Kasım 1940 tarihli bu belgelerde Türkistan'da yaşayan Türklere Latin harflerinin öğretilmesi ve söz konusu Türklerin Türkçe öğrenimlerinin geliştirilmesi için Türkiye'de eğitim görmek üzere belirli sayıda öğrencinin getirilmesi; "ırkdaşlarımızın" Türkçe eğitimi için ihtiyaç duyduğu kitapların gönderilmesi konularında Chungking Elçiliği'nden gelen talepler yer almaktadır (BCA 30.10.0.0.257.728.16; BCA 30.10.0.0.257.728.17). 4 Ekim 1942 tarihli bir belgede ise, Çin'de yayınlanan "İslam Gençliği Aylık Mecmuası"nın Türkiye'ye gönderilen nüshasının çevirisi yer almaktadır (BCA 30.10.0.0.257.728.19). Bu belge, Çin Müslümanlarının, Türkiye'yi hareketleri için önemli bir ülke olarak gördükleri ve güncel durumları hakkında bilgilendirmek istediklerini göstermektedir.

Türkiye Cumhuriyeti'nde Çin Halk Cumhuriyeti Algısı, 1949-1971

Çin İç Savaşı'ndan Çin Komünist Partisi'nin galip çıkması sonucunda Çin Halk Cumhuriyeti, 1 Ekim 1949 tarihinde kurulmuştur. ÇHC, kurulduğu günden itibaren uluslararası diplomasi çevrelerinde Hong Kong, Makao ve Tayvan'ı da

içeren büyük Çin bölgesinin ve tüm Çin halkının tek temsilcisi olarak kabul görebilmek için çaba sarfetmiş; Soğuk Savaş'ın hakim olduğu söz konusu dönemde Batı dünyası Çin'in temsilcisi olarak 1970'lerin başına kadar Tayvan adasındaki Milliyetçi Çin hükümetini tanımış fakat uluslararası konjonktürdeki değişimlerle uyumlu olarak giderek artan sayıda ülke Pekin yönetimini tanımaya başlamıştır (Atlı 2013, 148-149). Türkiye de söz konusu örüntüye uygun bir politika izlemiş ve önceleri Tayvan'daki Milliyetçi Çin hükümetini tanımıştır. 5 Ağustos 1971 tarihinde ÇHC ile diplomatik ilişkilerini tesis edene kadar, sadece Milliyetçi Çin Hükümeti'ni muhatap almış ve bu tutumu arşiv belgelerinde kullanılan dile de yansımıştır. 1949 yılından itibaren ÇHC'den genel olarak "Komünist Çin", bir yerde ise "Kızıl Çin" olarak söz edilmekte (BCA 30.1.0.0.63.389.7); Milliyetçi Çin hükümetinden ise "Milliyetçi Çin" ya da "Çin" olarak bahsedilmektedir.

1949-1971 tarihleri arasında arşivde ÇHC'ye ilişkin 5 belge bulunmaktadır. Bu dönemde "Komünist Çin"e dair belgeler, Bakanlar Kurulu'nun, ÇHC'de basılan "People's China" dergisinin yurda sokulmasının yasaklanmasına yönelik 8 Mart 1951 tarihli kararı ile başlamakta (BCA 30.18.1.2.125.19.4) ve ardından 14 Nisan 1952 tarihli, "Komünist Çin Hükümeti" tarafından basılan tüm eserlerin yurda sokulmasının yasaklanması kararı gelmektedir (BCA 30.18.1.2.128.29.14). Dolayısıyla Cumhuriyet Arşivi'nde ÇHC'den söz edilen ilk belgeler, ÇHC tarafından yayınlanan ve Türkiye nezdinde "muzır neşriyat" sayılan yayınların yasaklanmasına ilişkin olup bu durum Türkiye'nin ÇHC'nin kuruluşundan önce yürüttüğü Çin politikasına bağlı kalacağını ve komünist bir Çin hükümetini tanımayacağını göstermektedir. 12 Aralık 1962 tarihli bir belge, "Nikita Hruşçuf"un SSCB Yüksek Şurası'nda yaptığı konuşmanın, özellikle Türkiye ve ÇHC'ye ilişkin kısmının bir özetini içermekte ve Sovyetler Birliği'nin Çin'e ilişkin tutumunu ve bu tutumdaki değişimleri ortaya koymayı amaçlamaktadır. Belgeye göre Kruşçev, ÇHC'ye ilişkin şu sözleri sarfetmektedir:

Sovyetler Çin Halk Cumhuriyetinin başarılı bir ihtilalden sonra ekonomik kalkınma ve sulh cephesinde sağladığı büyük sonuçlardan dolayı memnun olmuşlardı ve memnundurlar. Dış siyasetinde Halkçı Çin barış, eşitlik ve beynelmilel dostane işbirliği prensiplerini savunmaktadır. Nihayet Çin Halk Cumhuriyetinin Birleşmiş Milletler Teşkilatına girmek meşrı haklarını tanımak lazımdır, kendisine her zaman ait olmuş Taiwan adasını Çin Halk Cumhuriyetine iade etmek zamanıdır (BCA 30.1.0.0.63.389.7).

Bununla birlikte, özellikle Yugoslavya ile ilişkiler ve Arnavutluk ile ÇHC'ye yönelik eleştiriler bağlamında Kruşçev'in konuşmasındaki uyarı ve imalar, söz konusu belgede, Türkiye resmi otoritelerince isabetli şekilde analiz edilmektedir:

Hruşçof Kızıl Çine doğrudan doğruya hitap ederken mutedil hatta dostane, Arnavutluk ve Yugoslavya bahislerinde Kızıl Çin'e yönelttiği pek aşıkâr imalarda ise çok sert davranmıştır. Nutkun belki en bariz hususiyetini bu cihet teşkil etmektedir. [...] Netice itibarıyla, Hruşçof'un, Sovyet-Çin münasebetlerinin geçirmekte olduğu buhranlı devreyi artık örtbas etmekte faide görmediği, Arnavutluğu belki sadece daha rahat konuşabilmek için araya koyarak Kızıl Çin'e karşı sert hücumlarını esirgemediği, fakat, Sovyet-Yugoslav münasebetlerini yürütmek ve geliştirmek nasıl mümkün oldu ise, nihayet ikisinin de hedefi komünizmin zaferi olan Sovyet Rusya ve Kızıl Çin münasebetlerini de aynı mantığa uyararak koparmayıp, Çin'den gelmesini beklediği tavizlerle idame ettirmeğe gayret eylediği intibai uyanmaktadır" (BCA 30.1.0.0.63.389.7).

Söz konusu analiz, Sovyet-Çin ilişkilerinde, Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin 1956 yılında gerçekleşen 20. Kongresi'nde Kruşçev'in Stalin eleştirisi ve "barış içinde birarada yaşama" doktrini ilanından itibaren baş gösteren gerilimi yansıtmaktadır. Gerek tek kişi yönetiminin eleştirisi gerekse kapitalizmle bir arada yaşama doktrini, ÇHC'nin anti-hegemonyacı ve anti-statükocu tutumu ile çelişmektedir ve bu nedenle özellikle 1960'ların sonlarında iki ülke arasındaki gerilim yükselmiştir (Sönmezoğlu vd. 1992, 96-97). Ayrıca Sovyetler Birliği'nin, komünist blok ülkelerinin kendisini takip etmesi gerektiği yönündeki inancı da yukarıda anılan belgede ifadesini bulmaktadır.

1 Haziran 1965 tarihinde ise bir üst yazı eşliğinde, "Komünist Çin'in Nükleer Denemeleri Aleyhinde Milli Birliği Uyarma İcra Komitesi" Başkanı Dr. Masatoshi Matsushita'nın Türkiye Cumhurbaşkanı ve Başbakanına yönelik yazdığı iki İngilizce mektup ilgili makamlara iletilmektedir. Bu belgeye ilişkin ilgi çekici bir ifade, üst yazıda bulunmaktadır. Bu yazıda, Komünist Çin'in Nükleer Denemeleri Aleyhinde Milli Birliği Uyarma İcra Komitesi'nin (*The Executive Committee of the National Rally against the Communist Chinese Nuclear Test*) "umumiyetle her türlü nükleer denemeler aleyhinde Japon ve Dünya umumi efkarını uyarmak maksadı ile profesörler, din adamları, ticaret ve sanayi erbabı tarafından kurulan ve siyasi bir mahiyeti haiz bulunmayan" bir oluşum olduğu belirtilmektedir (BCA 30.1.0.0.64.396.1). Fakat komitenin adı ve mektupların içeriği, komitenin sadece ÇHC'nin nükleer denemelerine karşı faaliyet yürüttüğünü ortaya koymaktadır. Üst yazıda yer alan ifade, Batı blokunda yer alan ülkelerin, rakiplerine karşı yürüttükleri siyasal faaliyetleri siyasal olmayan bir mahiyette gösterme girişimleri çerçevesinde ve ABD'nin sonraki dönemlerde dış politikasında büyük bir yer tutan "insanlığa karşı savaş" söylemi ile benzerliği bağlamında ele alınabilir niteliktedir.

1949-1971 yılları arasında, Milliyetçi Çin hükümeti ile temaslar, yoğun şekilde devam etmiştir. 1958 yılında Adnan Menderes, Çin İç Savaşı'nda güç kaybeden ve 1927 yılında Milliyetçi hükümetin merkezi haline gelen

Nankin'den, sırasıyla Kanton, Çungking, Chengtu ve Formoza Adası'na çekilmek durumunda kalan ve 1 Mart 1950 tarihinde Tayvan Adası ve başkent Taypey merkezli bir yönetim kurmuş olan Çan Kay-Şek'in hükümetini Formoza'da ziyaret eder (Sarısr 2018, 275). Arşiv kayıtları, söz konusu ziyaretin davet üzerine gerçekleştiğini ve Menderes'in sırasıyla Japonya, Güney Kore ve Milliyetçi Çin'i ziyaret ettiğini göstermektedir (BCA 30.18.1.2.148.21.14). Söz konusu ziyaret, dönemin resmi ilişkilerindeki en önemli olayı oluşturmakta ve ÇHC'ye karşı mücadele eden bölge ülkelerine (Japonya, Güney Kore ve Çin) yönelik bir desteği ifade etmektedir. Ayrıca bu dönemde, Milliyetçi Çin ile kültürel ve toplumsal ilişkilerin geliştirilmesine yönelik adımların atıldığı da görülmektedir. Dışişleri Bakanlığı'nın, iki ülke arasında bir kültür anlaşması imzalanması için yetkilendirilmesi (BCA 30.18.1.2.145.111.10) ve merkezi Ankara'da olmak üzere Türk-Çin Dostluk Cemiyeti kurulmasına izin verilmesi (BCA 30.18.1.2.152.32.14) bu eğilimi ortaya koyar niteliktedir. Ayrıca Milliyetçi Çin uyruklu bir profesörün DTCF Sinoloji Bölümü'nde çalışması (BCA 30.18.1.2.151.75.11) ve subayların Türkiye askeri okullarında eğitim görmesine ilişkin kararlar (BCA 30.18.1.2.223.60.18; BCA 30.18.1.2.229.7.17) da bu dönemde alınmıştır.

Arşivde, 29 Ocak 1969 tarihli, söz konusu subayların Türkiye askeri okullarında eğitim alması için imzalanacak anlaşmaya yönelik yetkilendirme kararının ardından iki yıldan uzun bir süre Çin'e ilişkin herhangi bir belge yer almamaktadır. 13 Temmuz 1971 tarihli belge, 29 Ocak 1969 tarihli yetkilendirme kararından sonra gelen ilk belge olup ÇHC ile diplomatik ilişkilerin kurulması için Dışişleri Bakanlığı'nın yetkilendirilmesi kararını içermektedir (BCA 30.18.1.2.269.52.2). Bu yetkilendirme kararını takiben, Türkiye ile ÇHC arasındaki diplomatik ilişkiler 5 Ağustos 1971 tarihinde kurulmuş ve Türkiye bu tarih itibarıyla ÇHC'yi "Çin'in tek hukuki hükümeti" olarak tanımış (DB 1971, 59); aynı gün Milliyetçi Çin hükümeti ile resmi ilişkilerine son vermiştir (Atlı 2013, 149). Türkiye'nin ÇHC'yi tanınması, ÇHC'nin Birleşmiş Milletler'de Çin'in tek temsilcisi olarak kabul edilmesi kararının ardından gerçekleşmiştir. Bu kararın ardından birçok NATO üyesi ülke ile birlikte Türkiye de ÇHC'yi tanımıştır. Dolayısıyla ÇHC'nin tanınması kararının da uluslararası konjonktürdeki değişime paralel ve Türk dış politikasının Batıcılık ilkesi ile uyumlu bir adım olduğu ifade edilebilmektedir.

Sonuç

1923 yılından Türkiye'nin ÇHC ile diplomatik ilişkiler kurduğu 1971 yılına kadar olan dönemde, Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi'ndeki belgeler çerçevesinde Türkiye resmi otoritelerinde Çin'in nasıl algılandığını soruşturmayı

amaçlayan bu çalışma çerçevesinde, Türk devletinin Çin algısında süreklilik arz eden bazı nitelikler olduğu; bununla birlikte Türkiye'nin ilgili dönemde bütünlüklü ve tek bir Çin politikasına sahip olmadığı ifade edilebilir. Çin algısı ve politikası bağlamında Osmanlı döneminden Cumhuriyet dönemine miras kalan ve süreklilik arz ettiği ileri sürülebilecek konular arasında Çin Müslümanları, Doğu Türkistan ve Çin'in Rusya ile ilişkiler bakımından taşıdığı önemle birlikte tek modeli ve kaynağı Avrupa olan belirli bir modernleşme bakış çerçevesinde işleyen bir dış politika anlayışı olduğu belirtilebilir. Çin Müslümanlarına yönelik ilgi, Cumhuriyet döneminde azalmış görünmekle birlikte Doğu Türkistan ve Rusya ilişkileri bağlamında Çin'in önemini koruduğu görülmektedir. Özellikle coğrafi konumu ve ilişkilerin tarihi nedeniyle Çin, Türkiye'nin Rusya politikasının önemli bir parçası olmuştur. Çin İç Savaşı sırasında ve ÇHC'nin kurulmasının ardından ise, Rusya ile ideolojik ilişkileri çerçevesinde Çin'in öneminin arttığı belirtilmelidir.

Öte yandan, özellikle 1934 yılında Dostluk Anlaşması'nın imzalanmasına kadar, Türkiye ve Çin otoritelerinde, geç Osmanlı döneminde İttihat ve Terakki kadrolarının, Avrupalı devletlerin emperyalist politikaları karşısında güç kaybetmiş, Osmanlı ile benzer bir deneyime sahip ve ortak bir acıdan muzdarip Çin algısına benzer bir yakınlık algısının hakim olduğu ifade edilebilir. Bu dönemde her iki ülke de benzer bir modernleşme hedefi çerçevesinde hareket etmekte ve yaşanan dönüşümler her iki ülkenin aydınları için takip edilen ve edilmesi gereken bir nitelik taşımaktadır. Özellikle Çin entelijansyası için genç Cumhuriyet, modernleşme hedefler çerçevesinde oldukça önemli bir deneyimi temsil etmektedir.

Soğuk Savaş'ın uluslararası ilişkileri belirlediği 1950'lerde ise Türkiye'de DP iktidarının taşıyıcısı olduğu anti-komünist eğilimin güçlenmesine paralel olarak Batı bloku ile birlikte hareket edilmesi, resmi otoriteler nezdinde temel bir dış politika önceliği haline gelmiştir. Çalışmanın giriş bölümünde belirtildiği gibi, TC'nin ÇHC ile doğrudan bir temas ve diplomatik ilişki kurmaktan kaçınması, devrim sonrası Çin coğrafyasının büyük bir bölümüne ilişkin ciddi bir bilgi eksikliğine yol açmış görünmektedir. Söz konusu bilgi eksikliğinin, Türkiye'nin dış politika öncelikleri ve siyasal konumlanmasını uluslararası konjonktüre göre belirlemesi ve daimi bir nitelik kazanan anti-komünizm anlayışı arasındaki gerilimli ilişki bağlamında, çoğunlukla anti-komünizm politikası çerçevesinde hareket etmesinde etkili olduğu ileri sürülebilir.

Türkiye'nin ÇHC ile diplomatik ilişkilerin kurulması kararını verdiği 1971 yılına kadar, Türkiye ile ÇHC'nin birbirleri ile temas kurmaya çalışıp çalışmadıkları, Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi belgelerinden anlaşılamamaktadır. 1960'ların ikinci yarısında iki ülke arasında ticari ilişkilerin

kurulduğu bilinmektedir (Atlı 2013, 154). Fakat söz konusu ilişkiler ve temas arayışları için ancak ikincil kaynaklardan ya da Dışişleri Belletini, Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosu tutanakları gibi farklı birincil kaynaklardan bilgi edinilebilmektedir. Bu çalışmanın kaynağını oluşturan Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi belgeleri çerçevesinde ise, ÇHC ile doğrudan bir temas arayışına dair herhangi bir kayda rastlanmaması ve Milliyetçi Çin hükümeti ile işbirliğine ilişkin son kaydın 1969 tarihli olması, uluslararası konjonktürdeki değişimlerin 1971 yılında Türkiye'yi ÇHC'yi tanımaya yönelttiği sonucunu destekler niteliktedir. Söz konusu çıkarım, farklı kaynaklar kullanılarak yapılacak yeni çalışmalarda, çeşitli birincil kaynaklar temelinde, arşiv belgelerinin yanı sıra gazete ve dergi benzeri yayınların taranması, TBMM tutanaklarının incelenmesi ve birincil tanıklıklara ulaşmayı amaçlayan sözlü tarih çalışmalarının tetkik edilmesi gibi araştırma yöntemleri vasıtasıyla değerlendirilebilir. Bu çalışmanın, konuya ilişkin yeni ve kapsamlı çalışmalara yönelik bir adım olarak düşünülmesi, temel amacına da uygun olacaktır.

Kaynakça

- Adıbelli, Barış. 2008. *Doğu Türkistan*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Altan, Selda. 2013. "Osmanlı'ya Doğudan Bakmak: 20. Yüzyıl Dönümünde Çin'de Osmanlı Algısı ve Milliyetçilik". *Türkiye'de Çin'i Düşünmek: Ekonomik, Siyasi ve Kültürel İlişkilere Yeni Yaklaşımlar*. Der. Selçuk Esenbel, İsenbike Togan ve Altay Atlı. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi: 90-114.
- Atlı, Altay. 2013. "12 Mart Muhtırası ve Türkiye'nin Çin Halk Cumhuriyeti'ni Tanıması". *Türkiye'de Çin'i Düşünmek: Ekonomik, Siyasi ve Kültürel İlişkilere Yeni Yaklaşımlar*. Der. Selçuk Esenbel, İsenbike Togan ve Altay Atlı. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi: 147-169.
- Çelik, Zeynep. 2020. *Avrupa Şark'ı Bilmez: Eleştirel Bir Söylem (1872-1932)*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Dışişleri Bakanlığı. 1971. "Türkiye Cumhuriyeti ile Çin Halk Cumhuriyeti Arasında Diplomatik İlişkiler Kurulmasına İlişkin Ortak Bildiri". *Dışişleri Belleteni*. 83.
- Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi. "Sinoloji Anabilim Dalı". Erişim tarihi: 29.01.2021. <http://www.dtcf.ankara.edu.tr/dogu-dilleri-ve-edebiyatları-bolumu/sinoloji-anabilim-dali/>
- Eberhard, Wolfram. 1941. "Yeni Türkiye ve Çin: Atatürk Bibliyografyasına İlave". *Belleten*. 5(20): 625-633.
- Eberhard, Wolfram. 1943. "Eski Çin Kültürü ve Türkler". Çev. İkbâl Berk. *DTCF Dergisi*. 1(4): 19-29
- Fidan, Giray. 2019. *Cumhuriyet'in Çinli Misafirleri*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Frank, Andre Gunder. 2010. *Yeniden Doğu: Asya Çağında Küresel Ekonomi*. Çev. Kamil Kurtul. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Georgeon, François. 2006. *Sultan Abdülhamid*. Çev. Ali Berktaş. İstanbul: Homer Kitabevi.
- Karl, Rebecca E. 2007. *Staging the World: Chinese Nationalism at the Turn of the Twentieth Century*. Durham: Duke University Press.
- Kuzuoğlu, Uluğ. 2013. "Osmanlı'nın Şincan'ı "Türkistan-ı Çini": Karşılıklı Algı ve Tesir". *Türkiye'de Çin'i Düşünmek: Ekonomik, Siyasi ve Kültürel İlişkilere Yeni Yaklaşımlar*. Der. Selçuk Esenbel, İsenbike Togan ve Altay Atlı. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi: 115-146.
- Oran, Baskın. 2011. "TDP'nin Kuramsal Çerçevesi". *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*. Cilt I: 1919-1980. Ed. Baskın Oran. İstanbul: İletişim Yayınları: 20-53.
- Sarısrı, Serdar ve Neşe Özden. 2018. "Milliyetçi Çin Hükümeti'nin Formosa Adası'na Çekilmesi ve İlk On Yılı (Türk Kaynaklarına Göre, 1950-1960)". *History Studies*. 10(9): 275.300.
- Sönmezoğlu, Faruk vd. 1992. *Uluslararası İlişkiler Sözlüğü: Uluslararası Politika, Diplomasi Tarihi, Uluslararası Örgütler, Uluslararası Hukuk, Uluslararası İktisat, Ülkeler*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Tellal, Erel. 2011. "1945-1960: Batı Bloku Ekseninde Türkiye -1: SSCB'yle İlişkiler". *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*. Cilt I: 1919-1980. Ed. Baskın Oran. İstanbul: İletişim Yayınları: 499-521.
- Temel, Mehmet. 2007. "Atatürk Devrimlerinin Çin Aydınlarınca Algılanışı ve XX. Yüzyılın İlk Yarısındaki Türkiye-Çin İlişkilerine Yansımaları". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 21: 105-123.

Arşiv belgeleri

- BCA. 30.10.0.0 / 12.71.20, 07.03.1926
- BCA. 30.18.1.1 / 18.25.4, 06.04.1926
- BCA. 30.18.1.1 / 30.57.1, 23.09.1928
- BCA. 30.10.0.0 / 257.728.2, 17.06.1929
- BCA. 30.10.0.0 / 257.728.10, 20.05.1933
- BCA. 30.18.1.2 / 43.17.1, 03.04.1934
- BCA. 30.18.1.2 / 44.22.14, 12.04.1934
- BCA. 490.1.0.0 / 609.111.2, 14.05.1934
- BCA. 30.10.0.0 / 84.553.16, 30.05.1934
- BCA. 30.10.0.0 / 221.490.17, 15.08.1934
- BCA. 30.10.0.0 / 131.937.19, 03.12.1934
- BCA. 30.10.0.0 / 257.728.16, 20.02.1940
- BCA. 30.10.0.0 / 257.728.17, 26.11.1940
- BCA. 30.10.0.0 / 257.728.19, 04.10.1942

BCA. 30.18.1.2 / 125.19.4, 08.03.1951
BCA. 30.18.1.2 / 128.29.14, 14.04.1952
BCA. 30.18.1.2 / 145.111.10, 11.02.1957
BCA. 30.18.1.2 / 148.21.14, 18.04.1958
BCA. 30.18.1.2 / 151.75.11, 17.02.1959
BCA. 30.18.1.2 / 152.32.14, 22.06.1959
BCA. 30.1.0.0 / 63.389.7, 12.12.1962
BCA. 30.1.0.0 / 64.396.1, 01.06.1965
BCA. 30.18.1.2 / 223.60.18, 14.08.1968
BCA. 30.18.1.2 / 229.7.17, 29.01.1969
BCA. 30.18.1.2 / 269.52.2, 13.07.1971

© 2021. This work is licensed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).